

Prospects and trends in international cultural heritage law

Nigora FAYZULLAEVA¹

The University of World Economy and Diplomacy

ARTICLE INFO

Article history:

Received June 2025
Received in revised form
15 July 2025
Accepted 15 July 2025
Available online
25 August 2025

Keywords:

cultural heritage,
international cultural
heritage law,
UNESCO,
convention.

ABSTRACT

This article provides a comprehensive analysis of the evolution, current state, and future development of international cultural heritage law. It explores the emergence of the field in response to post-World War II needs and highlights the pivotal role of UNESCO in its formation. The study emphasizes key conceptual shifts, including the transition from state-centered protection of tangible assets to a more inclusive, human rights-based approach that encompasses intangible heritage and cultural diversity.

2181-1415/© 2025 in Science LLC.

DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol6-iss4-pp76-81>

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

Халқаро маданий мерос ҳуқуқининг истиқболлари ва тенденциялари

АННОТАЦИЯ

Калит сўзлар:

маданий мерос,
халқаро маданий мерос
ҳуқуқи,
ЮНЕСКО,
конвенция.

Ушбу мақолада халқаро маданий мерос ҳуқуқининг эволюцияси, ҳозирги ҳолати ва келажакдаги траекторияси ҳар томонлама ўрганиб чиқилган. Унда соҳанинг Иккинчи Жаҳон урушидан кейинги эҳтиёжлар ва ЮНЕСКОнинг асосий роли билан боғлиқ келиб чиқиши кузатилади. Ишда давлатга йўналтирилган моддий активларни ҳимоя қилишдан номоддий мерос ва маданий хилма-хилликни ўз ичига олган, инсон ҳуқуқларига асосланган янада инклюзив ёндашувга ўтиш каби муҳим концептуал ўзгаришлар таъкидланади.

¹ PhD, Researcher, The University of World Economy and Diplomacy. E-mail: nigorarf@gmail.com

Перспективы и тенденции международного права в области культурного наследия

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

культурное наследие,
международное право
культурного наследия,
ЮНЕСКО,
конвенция.

В статье всесторонне изучены эволюция, текущее состояние и будущая траектория международного права в области охраны культурного наследия. Прослеживается возникновение этой отрасли в послевоенный период и ключевая роль ЮНЕСКО. Особое внимание уделяется важным концептуальным изменениям, таким как переход от государственной защиты материальных объектов к более инклюзивному подходу, основанному на правах человека, охватывающему нематериальное наследие и культурное разнообразие.

XX аср ўрталари, хусусан, Иккинчи Жаҳон урушининг оқибатлари халқаро ҳуқуқий тафаккурда туб ўзгариш даврини белгилади. Ушбу давр янги халқаро ҳуқуқий тузилмалар ва институтларни яратиш учун қулай муҳит яратди [1]. Халқаро ҳуқуқнинг бу кенгайиши анъанавий давлатлараро муносабатлардан ташқарига чиқиб, маданий ҳимоянинг муҳим соҳасини қамраб олди. Геноцид каби ваҳшийликларга нисбатан ортиб бораётган хабардорлик, айниқса, мазкур атаманинг этимологияси маданиятни йўқ қилиш билан чамбарчас боғлиқлиги, маданий масалаларда халқаро назоратнинг шошилини зарурлигини таъкидлади.

Ушбу зарурат бевосита 1946 йил ноябрь ойида Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Таълим, фан ва маданият масалалари ташкилоти (ЮНЕСКО)га асос солинишига сабаб бўлди. ЮНЕСКО “космополит туртки” билан яратилган бўлиб, маданий тушунишни ривожлантириш “келгуси авлодларни уруш балосидан қутқариш” ва “инсониятнинг интеллектуал ва ахлоқий бирдамлиги” орқали доимий тинчликни ўрнатиш учун муҳим эканлигига чуқур ишонч билан ҳаракат қилди [2]. Бу асосий фалсафа миллий ўзига хосликларни бутун инсоният манфаати учун умумий мерос сифатида намойиш этиш орқали глобал хилма-хиллик шароитида бирликка эришишга қаратилган эди.

Бу давр халқаро ҳуқуқ доирасида муҳим концептуал ўтишни англатарди. У суверенитет устувор бўлган ва давлатлар ўз ҳаракатларида асосан эркин бўлган анъанавий “давлатлар жамияти”дан “халқаро ҳамжамият”нинг пайдо бўлаётган тушунчасига ўтишни кўрсатди. Ривожланаётган ушбу концептуализация умумий асосий қадриятларга асосланган жамоавий масъулиятни назарда тутиб, давлатларни ҳатто ўз ҳудудий чегараларида содир этилган ҳаракатлари учун ҳам жавобгар қилди [3].

Халқаро маданий мерос ҳуқуқининг келиб чиқиши унинг ривожланиши давомида сақланиб қолган ички зиддиятни очиб беради. Дастлабки интилиш маданий тушуниш орқали келажакдаги глобал можароларни олдини олиш ва умуминсоний бирдамликни ривожлантириш эди [4]. Бироқ, бу улкан мақсад дарҳол давлат суверенитетининг чуқур ўрнашган принципига дуч келди. Халқаро ҳужжатлар самарали бўлиши ва кенг қабул қилиниши учун давлатлар маълум даражада “ҳокимият ва суверенитетни беришлари” керак эди. Бу фундаментал

динамикани яратади: халқаро ҳуқуқ “инсониятнинг умумий мероси”ни ҳимоя қилишга қаратилган бўлиб, бу миллий чегараларни кесиб ўтувчи умуминсоний қадриятлар ва жамоавий манфаатларни назарда тутаяди, аммо унинг реал амалга оширилиши алоҳида суверен давлатларнинг розилиги, ратификацияси ва ҳаракатларига жуда боғлиқ бўлиб қолмоқда [5]. Бу умуминсоний идеаллар ва миллий имтиёзлар ўртасидаги давом этаётган зиддият соҳанинг ривожланишини, унинг сезиларли ютуқларини ҳам, доимий чекловларини ҳам чуқур шакллантирди. Ушбу ҳуқуқий соҳанинг ўзига хослиги шундаки, у тинчлик ва маданий тушунишнинг умуминсоний идеалларига асосланган бўлса-да, унинг амалиётдаги самарадорлиги ва таъсири давлатларнинг суверенитетга бўлган қатъий талабларига боғлиқ бўлиб қолади. Бу шуни англатадики, универсал меросни ҳимоя қилиш ғояси ҳар доим ҳам давлат ҳокимиятининг реал сиёсий чекловлари билан келишувга эришиши керак.

Маданий ҳимоя бўйича дастлабки халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлар асосан моддий меросга, айниқса қуролли можаро шароитида эътибор қаратган. Масалан, 1899 йилги Гаага II ва 1907 йилги Гаага IV конвенциялари ҳарбий ҳаракатлар ва босқинчилик пайтида ҳам кўчар, ҳам кўчмас маданий мулкни ҳимоя қилиш зарурлигини аниқ кўрсатган дастлабки кўп томонлама шартномалар эди [6]. Бу дастлабки саъй-ҳаракатлар соҳада кейинги, янада ихтисослашган ривожланишлар учун замин яратди.

Муҳим концептуал ривожланиш “инсониятнинг маданий мероси” тушунчасининг пайдо бўлиши эди. Бу тушунча халқаро ҳамжамият ғояси учун марказий асос бўлиб хизмат қилди ва соҳадаги замонавий ҳужжатларда доимий равишда тилга олинади [7]. У “барча халқлар ва авлодлар томонидан баҳраманд бўлиши керак бўлган умумий бойлик”ни англатади, ташқи фазо, денгизлар ва Антарктика каби умумий глобал ресурсларга нисбатан қўлланиладиган халқаро атроф-муҳит ҳуқуқи принципларидан илҳом олган. Бу тушунча маданий меросга нисбатан миллий чегаралардан ташқарига чиқадиган ва бутун инсониятга фойда келтирадиган умуминсоний қизиқишни назарда тутаяди.

Совуқ урушдан кейинги давр “маданий мерос” таърифининг сезиларли даражада кенгайишига гувоҳ бўлди. Бу кенгайиш фақат моддий шакллардан ташқарига чиқиб, номоддий мерос ва маданий хилма-хилликнинг кенгроқ тушунчасини аниқ ўз ичига олди [8]. Бу ўзгариш 2003 йилги Номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш тўғрисидаги конвенциянинг (НММ конвенцияси) қабул қилинишида аниқ акс этган бўлиб, у маданий меросни жонли анъаналар, амалиётлар ва билим тизимларини ўз ичига олган ҳолда қайта белгилади. НММ конвенцияси жамоатни номоддий маданий мероснинг “ҳақиқий эгаси” деб ҳисоблаш ва бу жонли мероснинг ҳаётийлигини таъминлашга қаратилган “муҳофаза қилиш” каби муҳим тушунчаларни киритди. Худди шундай, 2005 йилги Маданий ифодаларнинг хилма-хиллигини ҳимоя қилиш ва рағбатлантириш тўғрисидаги конвенция (Маданий хилма-хиллик конвенцияси) маданий хилма-хилликнинг гуллаб-яшнаши учун муҳитни рағбатлантиради, маданий фаолият, товарлар ва хизматларнинг ўзига хослигини, қадриятларини ва маъносини ифодаловчи воситалар сифатида тан олади.

Ҳатто дастлаб монументал моддий объектларга қаратилган 1972 йилги Жаҳон мероси конвенцияси ҳам бу ривожланаётган тушунчани акс эттириш учун ўз доирасини мослаштирди. Унинг 1992 йилдаги қайта кўриб чиқилган Операцион

кўрсатмалари “маданий ландшафтлар”ни тан олди, шу билан номоддий жиҳатлар, масалан, кучли диний, бадий ёки маданий ассоциациялар, моддий далиллардан кўра муҳимроқ бўлган жойларга ҳимояни кенгайтирди [9].

Уруш даврида статик “кўчар ва кўчмас мерос”ни ҳимоя қилишдан динамик “номоддий маданий мерос” ва “маданий ландшафтлар”ни қамраб олишга ўтиш халқаро ҳуқуқда “мерос”нинг қандай тушунилишида чуқур антологик ўзгаришни англатади. Бу кенгайиш жисмоний объектлардан ташқарига чиқиб, жонли анъаналар, амалиётлар ва уларга сингдирилган билим тизимларини ўз ичига олади. Бу кенгроқ таъриф эгалик ва қатъий мулк тушунчаларига асосланган анъанавий ҳуқуқий ҳимоя тизимларини мураккаблаштиради. Номоддий мерос “жонли ва ривожланаётган” ва “жамият нуқтаи назаридан белгиланган” бўлиб, жамиятнинг фаоллигини, авлодлараро узатишни ва маданий ҳаётийликни оддий статик сақлашдан устун қўядиган янги ҳуқуқий ёндашувларни талаб қилади. Бу ўрнатилган ҳуқуқий тушунчалар ва жонли маданиятнинг ўзгарувчан, динамик табиати ўртасида фундаментал зиддиятни яратиб, маданий ифоданинг ҳам моддий, ҳам номоддий ўлчамларини ўз ичига оладиган инновацион ҳуқуқий ечимларни талаб қилади. Анъанавий ҳуқуқий тизимлар асосан моддий, аниқ объектларга эгалик қилиш ва уларни ҳимоя қилишга қаратилган бўлса, номоддий мероснинг динамик, жамоавий ва доимий ўзгарувчан табиати бу анъанавий ёндашувларга мос келмайди. Бу ҳолат, маданий меросни ҳуқуқий ҳимоя қилишда янги, мослашувчан ва жамоатга йўналтирилган механизмларни ишлаб чиқиш зарурлигини кўрсатади.

Халқаро маданий мерос ҳуқуқининг энг муҳим ютуқларидан бири унинг бутун дунё бўйлаб маданий менежмент учун умумий профессионал тилни ўрнатишдаги муваффақиятидир. Бу умумий луғат ва концептуал тизим археологлар, антропологлар, музейшунослар ва экологлар каби турли соҳа мутахассисларига глобал миқёсда самарали мулоқот қилиш ва ҳамкорлик қилиш имконини беради. Нутқнинг бу бирлашиши мерос муаммолари ва ечимларини жамоавий тушунишни ривожлантиришда муҳим роль ўйнади.

ЮНЕСКОнинг иши ва унинг операцион механизмлари, хусусан, меросни ҳимоя қилиш ва сақлашнинг асосий воситаси сифатида “рўйхатга олиш” тушунчаси бутун дунё бўйлаб мерос мутахассислари томонидан кенг тан олинган ва қабул қилинган. Жаҳон мероси рўйхати, Инсониятнинг номоддий маданий меросининг репрезентатив рўйхати ва Шошилинч ҳимояга муҳтож номоддий маданий мерос рўйхати бу стандартлаштирилган ёндашувнинг ёрқин мисолларидир.

Бу ягона тил маданий меросни халқаро мунозараларда, ҳатто жиддий можаролар шароитида ҳам марказий ўринга кўтарди. Сурия фуқаролар уруши пайтида Ҳалабдаги тарихий биноларнинг вайрон қилиниши, Ироқ можароси пайтида Бағдод музейининг талон-тарож қилиниши ва Афғонистондаги Бамиян Буддаларининг бузилиши меросни ҳимоя қилишнинг кенгроқ инсон ҳуқуқлари ва геосиёсий мунозаралар билан қандай боғланиб кетганлигини кўрсатади. Масалан, ЮНЕСКО Бош директори Ҳалабдаги тарихий биноларининг вайрон қилинишини қоралаб, уларнинг Жаҳон мероси объекти мақомини ва “бутун инсоният” учун қадрини таъкидлади, шу билан бирга 1954 йилги Гаага конвенциясини эслатди [10]. Бу мерос масалаларининг халқаро гуманитар ҳуқуқ ва халқаро жинойт ҳуқуқининг асосига интеграциялашганлигини кўрсатади.

Бу умумий тилнинг ўрнатилиши археология, антропология, музейшунослик ва бошқа соҳалардаги мутахассислар ўртасида халқаро ҳамкорликни ривожлантирди. Халқаро ёдгорликлар ва объектлар кенгаши ва Табиатни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи каби нодавлат ташкилотларнинг ЮНЕСКО доирасидаги муҳим мақоми бу ҳамкорлик тизимини янада тасдиқлайди, чунки уларнинг розилиги кўпинча объектларнинг Жаҳон мероси рўйхатига киритилиши учун талаб қилинади.

ХУЛОСА

Ушбу мақола халқаро маданий мерос ҳуқуқининг мураккаб динамикасини синтез қилди, унинг эволюциясини, ютуқларини ва муаммоларини бир бутун қилиб бирлаштирди. Таҳлил шуни кўрсатадики, бу соҳа сезиларли ютуқларга эришган бўлса-да, у давлат суверенитети ва универсал идеаллар ўртасидаги доимий зиддият, номоддий меросни белгилаш ва ҳимоя қилиш муаммолари, шунингдек, тижоратлаштириш каби муҳим чекловлар билан курашмоқда.

Қайд этиш лозимки, ҳар бир “ёрқин томон” кўпинча ўзининг “қоронғи томони” билан бирга келади. Масалан, ягона тил ва глобал бошқарув тизимининг ўрнатилиши, гарчи ҳамкорликни осонлаштира-да, “ваколатли мерос дискурси”ни яратди, бу эса маҳаллий жамоаларнинг овозларини четга суриб қўйиши мумкин. ЮНЕСКО конвенцияларининг кенг ратификация қилиниши давлат суверенитетини ҳимоя қилиш билан боғлиқ бўлиб, бу давлатларга маданий нарративлар устидан назоратни кучайтиришга имкон беради. Халқаро маданий мерос ҳуқуқининг ривожланиши индивидуал ва жамоавий ҳуқуқлар ўртасидаги зиддиятни келтириб чиқаради. Ниҳоят, меросни иқтисодий ривожланиш воситаси сифатида кўриш, агар тор маънода тушунилса, маданий яхлитликка таҳдид солади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Vrdoljak, A. F. (2015). Challenges for International Cultural Heritage Law. University of Technology, Sydney.
2. Cultural Property Advisory Committee (1983-2025): Its History, Implementation, Separation of Powers Considerations, and Proposed Amendments, дата последнего обращения: июля 11, 2025, <https://itsartlaw.org/2025/03/24/cultural-property-advisory-committee-1983-2025-its-history-implementation-separation-of-powers-considerations-and-proposed-amendments/>
3. Vrdoljak, A. F. (2015). Challenges for International Cultural Heritage Law. University of Technology, Sydney.
4. The Future of (International) Cultural Heritage Law – IRPA, дата последнего обращения: июля 11, 2025, <https://www.irpa.eu/the-future-of-international-cultural-heritage-law/>
5. Lixinski, L. (n.d.). LUCI E OMBRE: THE BRIGHT AND DARK SIDES OF INTERNATIONAL HERITAGE LAW.
6. The Future of (International) Cultural Heritage Law – IRPA, дата последнего обращения: июля 11, 2025, <https://www.irpa.eu/the-future-of-international-cultural-heritage-law/>
7. Vrdoljak, A. F. (2015). Challenges for International Cultural Heritage Law. University of Technology, Sydney.
8. Duvelle, C. (2014). A decade of implementation of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage: Challenges and perspectives. *Ethnologies*, 36(1), 27-46.

9. Vrdoljak, A. F. (2015). Challenges for International Cultural Heritage Law. University of Technology, Sydney.

10. Crimes Against Culture: The International Law Framework for Cultural Heritage Destruction and its Limitations – Harvard Law School Student Organizations, дата последнего обращения: июля 11, 2025, <https://orgs.law.harvard.edu/halo/2025/02/21/crimes-against-culture-the-international-law-framework-for-cultural-heritage-destruction-and-its-limitations/>